

บทที่ ๓

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในการอบรมสั่งสอนบุตร

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในการอบรมสั่งสอนบุตร เพื่อเป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติในชีวิต ให้เกิดการพัฒนาตนเองตามเกณฑ์มาตรฐานในหลักพระพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในการดำเนินชีวิต สามารถรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนแก้ไขปัญหา หรืออุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นให้ลุล่วงผ่านพ้นไปได้ด้วยปัญญา นำพาชีวิตสู่จุดหมายเป็นที่สุด เป็นมนุษย์หรือพลเมืองของสังคมโลกผู้มีศีลมีธรรม ประพฤติปฏิบัติทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคม อย่างเหมาะสม เพื่อความสุขสงบและงดงามที่ยั่งยืน ตามคุณลักษณะแห่งชีวิตที่ควรให้เป็นไปตาม ธรรมชาติ “เมื่อประพฤติปฏิบัติตามหลักนี้ดีแล้ว เชื่อว่าวางฐานของชีวิตได้มั่นคง พร้อมก้าวสู่วิถีชีวิตที่ ดีงาม และมีความสุขอย่างแท้จริง เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและแก่สังคม”^๑

พระพุทธศาสนามีหลักการสอนเกี่ยวกับความจริง ซึ่งเป็นกฎที่มีอยู่เป็นธรรมดา ดังนั้นจึง เป็นคำสอนกลาง ๆ ไม่เกี่ยวกับการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์เป็นแต่ทรงค้นพบ แล้ว นำมาเปิดเผยแก่เวไนย ดังพุทธพจน์ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตว่า “ตถาคตจะเกิดขึ้นหรือไม่ ก็ตาม ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงอยู่อย่างนั้น ตถาคตครั้นรู้ บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า ธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง ... เป็นทุกข์ ... เป็นอนัตตา”^๒

หลักธรรมในพระพุทธศาสนายังสอนมิให้เชื่ออะไรอย่างหลงงมงาย สอนความสัมพันธ์ กันของสรรพสิ่งที่ล้วนเกิดและดับตามเหตุปัจจัยเป็นปกติ ดังพระคาถาที่ท่านพระอัสสชิกล่าวแก่สารี บุตรปริพาชก^๓ ว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่ง ธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้”^๔

โดยเฉพาะเรื่องกระบวนการที่มนุษย์รับรู้ เรียนรู้ และทำที่ในการตอบสนองต่อ ประสบการณ์ต่าง ๆ ซึ่งจะประมวลรวมกันลงอยู่ในความคิดซึ่งเป็นศูนย์ประสานเชื่อมต่อระหว่าง การรับรู้ และการทำกรรม ผ่านการปรุงแต่งของจิต ก่อนที่จะแสดงออกมาทางกาย-วาจา พระพุทธพจน์

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **หลักสูตรอารยชน**, (กรุงเทพมหานคร: เจริญดีมั่นคงการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒.

^๒ อัง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^๓ ศิขารายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^๔ **ธรรมเกิดแต่เหตุ** คือ ขันธ์ ๕ ได้แก่ตัวทุกข์ เหตุแห่งธรรม คือ สมุทัย ความดับแห่งธรรมเหล่านั้น คือ นิโรธและมรรคมืองค์ ๘ [วิ.อ. (ไทย) ๓/๖๐/๔๑].

ปรากฏเป็นหลักฐานในเรื่องความสำคัญของความคิดหรือใจในฐานะเป็นผู้บงการ ให้เกิดการกระทำต่าง ๆ มีปรากฏอยู่หลายแห่งเช่น “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”^๕ การดำเนินชีวิตจะเป็นไปในทิศทางใด ถูกต้องหรือผิดพลาด ก็เริ่มต้นตรงจุดนี้

การดำเนินชีวิตเป็นการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด การเผชิญกับสิ่งพอใจหรือไม่พอใจ ความสมหวังหรือผิดหวัง ความราบรื่นหรือติดขัดคับข้อง ตลอดจนความรู้สึกสุขหรือทุกข์ ชอบหรือไม่ชอบ หรือเฉย ๆ เป็นต้น ล้วนเกิดและเป็นไปตามความสัมพันธ์กันของปัจจัยทั้งภายนอกและภายใน ดังนั้นท่าทีหรือทัศนคติของบุคคลในการดำเนินชีวิตเพื่อตอบสนองต่อปัจจัยต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งสำคัญ

บุคคลสามารถศึกษาและนำหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติในชีวิตได้จริง โดยเริ่มต้นที่ตนเองตั้งแต่บัดนี้ (ปัจจุบัน) เป็นสำคัญ แล้วจึงขยายไปสู่ครอบครัว ชุมชน สังคม ตามลำดับ จนบรรลุถึงผลสำเร็จในการดำเนินชีวิต เพื่อชีวิตที่ดีงามแบบยั่งยืน

๓.๑ หลักธรรมเพื่อการพัฒนาตนเอง

คำว่า พัฒนา^๖ แปลว่า ทำให้เจริญ ภาษาบาลีเป็นวิวัฒนา^๗ แปลว่า ความเจริญ ความงอกงาม การพัฒนาสิ่งใดก็หมายถึง การทำให้สิ่งนั้นเจริญ ดังนั้นการพัฒนาตนเองจึงหมายถึง การทำให้ตนเองเจริญนั่นเอง

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการพัฒนาตนเองอย่างมาก ถือเป็นที่สุด ดังพระคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ตนแล เป็นที่พึ่งของตน ตนแล เป็นคติ^๘ ของตน เพราะฉะนั้น เธอจงสงวนตน^๙ เหมือนพ่อค้าม้าสงวนม้าพันธุ์ดี ฉะนั้น”^{๑๐} เป็นหลักฐานยืนยันในเรื่องนี้ และในการพัฒนานั้น การศึกษาก็เข้ามาเป็นเครื่องมือหลักในการพัฒนาชีวิต

สิกขา ๓ (ไตรสิกขา)

๑. อธิศีลสิกขา (สิกขาคือศีลอันยิ่ง)

๒. อธิจิตตสิกขา (สิกขาคือจิตอันยิ่ง)

^๕ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑-๒/๒๓-๒๔.

^๖ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔, หน้า ๘๒๗.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐๓.

^๘ เป็นคติ หมายถึงเป็นที่พำนัก หรือเป็นสรณะ [พ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๗๔].

^๙ สงวนตน หมายถึงป้องกันการเกิดอกุศลกรรมที่ยังไม่เกิดในตน [พ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๗๔].

^{๑๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๐/๑๕๑.

๓. อธิปัญญาสิกขา (สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง)^{๑๑}

นี้จัดเป็นระบบการศึกษาของพระพุทธศาสนาตามแนวที่ใฝ่มุ่งพัฒนาพร้อมกันไปทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านความประพฤติ (ศีล) ด้านจิตใจ (สมาธิ) และด้านความรู้ (ปัญญา)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ว่า ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า สิกขา แปลว่าการศึกษา การฝึกอบรม โดยเนื้อหาและความมุ่งหมาย ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป ชนิดที่ทำให้สามารถนำไปใช้แก้ปัญหาในชีวิตได้ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ นำไปสู่ความสุขและอิสรภาพอย่างแท้จริง และในขั้นสูงสุดคือการบรรลุหรือเข้าถึงจุดหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน หรือความหลุดพ้น^{๑๒}

ในวัชชีปุตตสูตร เมื่อภิกษุวัชชีบุตรรูปหนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลว่า ไม่สามารถศึกษาสิกขาบทที่ยกขึ้นแสดงเป็นข้อ ๆ ตามลำดับทุกกึ่งเดือนได้ พระองค์จึงทรงตรัสให้ศึกษาอริสัลสิกขา อริจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เมื่อศึกษาอยู่ในสิกขาทั้งสามนี้ก็จะจักละราคะ โทสะ และโมหะได้ เมื่อละได้ก็จักไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล และจักไม่ประพฤตสิ่งทีเผลอหามอีก^{๑๓} และยังถือว่า เป็นกิจของสงฆ์(สมณะ)ที่ควรทำ คือมีความพอใจอย่างยิ่งในการสมาทานสิกขาทั้ง ๓ นี้^{๑๔}

นอกจากนี้ ไตรสิกขายังเป็นระบบการศึกษาที่รวมเอาหลักธรรมทั้งหมดที่พระพุทธองค์ทรงสอนตลอดชีวิต ดังพุทธพจน์ในปฐมสิกขาสูตร ทุติยสิกขาสูตร และตติยสิกขาสูตร พระพุทธองค์ตรัสสิกขาทั้ง ๓ ประการนี้เป็นที่รวมของสิกขาบททั้งหมด ... ผู้ทำได้เพียงบางส่วนย่อมให้สำเร็จได้บางส่วน ผู้ทำได้บริบูรณ์ย่อมให้สำเร็จได้บริบูรณ์ คือบรรลุความเป็นอริยบุคคล^{๑๕}

ดังนั้นจึงถือกันว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์^{๑๖} ในเมื่อมนุษย์ต้องเกี่ยวข้องกับสังคม หลักไตรสิกขาก็สะท้อนให้เห็นถึงเจตนารมณ์ในด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม และการทำให้ชีวิตอยู่ได้อย่างดีและมีความสุข มุ่งให้เห็นลำดับกระบวนการปฏิบัติหรือใช้งานจริง

แนวทางในการปฏิบัติดังกล่าวมีลักษณะกลาง ๆ ซึ่งปรากฏชัดตั้งแต่คราวปฐมเทศนา เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาตน

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐๓-๖๐๔.

^{๑๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

^{๑๔} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๙.

^{๑๕} ศิกขารายละเอียดใน อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗-๘๘/๓๑๒-๓๑๘.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๖๐๑.

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน ของปุถุชน อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน เป็นทุกข์ อีกอย่างหนึ่ง ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ .. มัชฌิมาปฏิปทาอันตถาคตได้ตรัสรู้เป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ^{๑๗} เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)^{๑๘}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า มัชฌิมาปฏิปทาที่แท้จริงมีหลักอยู่ที่ความมีจุดหมายหรือเป้าหมายที่แน่ชัด ดังนั้นทางที่นำไปสู่จุดหมาย หรือการกระทำที่พอเหมาะให้ได้ผลตามเป้าหมายก็คือทางสายกลาง จุดหมายที่แน่นอนของมัชฌิมาปฏิปทาก็คือความดับทุกข์หรือภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ปัญหา ส่วนมรรคคือระบบความคิดและการกระทำหรือการดำเนินชีวิตให้พอเหมาะพอดีให้ได้ผลสำเร็จตามเป้าหมายคือความดับทุกข์ ดังนั้นทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ประกอบไปด้วยความรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและจิตใจ ปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และสอดคล้อง พอเหมาะพอดีให้ได้ผลตามจุดหมาย โดยเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ เป็นหลักความประพฤติปฏิบัติสำหรับคนทุกประเภททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ เป็นหลักธรรมที่สำเร็จประโยชน์แก่ทุกคนทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านทั่วหน้ากัน”^{๑๙}

โดยสรุปเพื่อความชัดเจน มรรคจึงเป็นระบบการปฏิบัติธรรมในแง่เนื้อหา ส่วนไตรสิกขาก็เป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่การใช้งาน

ในปฐมสิกขัตตยสูตร และทุติยสิกขัตตยสูตร พระพุทธองค์ทรงอธิบายสิกขา ๓ ประการดังนี้

อภิสัสสิกขา คือ ... สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย

อภิจิตตสิกขา คือ ... บรรลุดุจตถณานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

อภิปญญาสิกขา คือ ... รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๒๐}

^{๑๗} จักขุ ในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ [วิ.อ. (ไทย) ๓/๑๓/๒๕].

^{๑๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐-๒๑.

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๘๒-๕๘๕.

^{๒๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๐-๙๑/๓๑๘-๓๑๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงความมุ่งหมาย และสาระของไตรสิกขาแต่ละข้อไว้ดังนี้ คือ

(๑) อธิศีลสิกขา (Training in Higher Morality) การฝึกอบรมในด้านความประพฤติระเบียบวินัยให้มีสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ โดยสาระคือ การดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูลท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้อื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพของจิตและความเจริญงอกงามของปัญญา

(๒) อธิจิตตสิกขา (Training in Higher Mentality หรือ Mental Discipline) การฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ โดยสาระคือ การพัฒนาหรือปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพสูงซึ่งเอื้อในการมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมใช้งานในทางปัญญาให้ได้ผลดีที่สุด

(๓) อธิปัญญาสิกขา (Training in Higher Wisdom) การฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ โดยสาระคือ การรู้เท่าทัน และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ทำให้เป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา รู้จักวางท่าทีและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตอย่างถูกต้องเหมาะสม เป็นไปในทางที่แผ่ขยายประโยชน์สุข จิตใจผ่องใสไร้ทุกข์ และเป็นอิสระเสรี^{๒๑}

เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ความจริงองค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรคเมื่อจัดเข้าเป็นประเภท เรียกว่า ธรรมชั้น ๓ แปลว่า หมวดธรรม หรือกองธรรม แบ่งเป็น ๓ ธรรมชั้น โดยจัดสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าในหมวดศีลชั้น จัดสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าในหมวดสมาธิชั้น จัดสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ เข้าในหมวดปัญญาชั้น เป็นการจัดหมวดหมู่ของธรรมประเภทเดียวกัน^{๒๒}

๓.๑.๑ อธิศีลสิกขา จึงเป็นการศึกษาด้วยการฝึกอบรมพัฒนาให้รู้จักใช้อินทรีย์ และมีพฤติกรรมทางกายวาจาดีงาม ในการสัมพันธ์ที่จะอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ด้วยดี

ศีลชั้นพื้นฐานสำหรับคนทั่วไป มีข้อกำหนดอย่างต่ำเท่าที่จำเป็นพอที่จะให้สังคมมนุษย์อยู่กันโดยปกติสุขได้ และรวมไปถึงการประกอบอาชีพการงานเพื่อเอื้ออำนวยให้สามารถแสวงหาปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตให้มีความสุขตามสมควร ได้แก่ ความต้องการอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๓-๖๐๔.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๒.

อาศัยที่มั่นคงแข็งแรงปลอดภัย และยารักษาโรคในยามที่เจ็บป่วย ซึ่งเป็นปัจจัยเบื้องต้นในการดำเนินชีวิต อย่างน้อยต้องให้มีธรรม ๕ ข้อ^{๒๓} เรียกว่า สิกขาบท ๕ หรือที่นิยมเรียกกันว่า ศีล ๕ คือ

- (๑) เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์
 - (๒) เป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์
 - (๓) เป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤติดิตพรหมจรรย์
 - (๔) เป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จ
 - (๕) เป็นผู้เว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท
- ดังพุทธพจน์แสดงความหมายและขอบเขตของศีล ๕ ดังนี้

พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ธรรมบรรยายที่ควรน้อมเข้ามาในตน...คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า

๑. เราอยากเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์ ข้อที่บุคคลพึงปลงชีวิตเรา ... ไม่เป็นที่รักที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงปลงชีวิตผู้อื่น ... ก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น สิ่งใดไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา สิ่งนั้นก็ไม่ใช่ที่รัก ไม่ใช่ที่พอใจของผู้อื่น สิ่งใดไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา โฉนเราจะนำสิ่งนั้นไปผูกมัดกับผู้อื่นเล่า อริยสาวกพิจารณาแล้ว เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์เองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วย กล่าวสรรเสริญการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วย กายสมาจารนี้ของอริยสาวกนั้นย่อมบริสุทธิ์ทั้ง ๓ ส่วนดังที่กล่าวมานี้

๒. ข้อที่บุคคลพึงถือเอาสิ่งของของเราที่เราไม่ให้อภัยการขโมยนั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงถือเอาสิ่งของของผู้อื่นที่เขาไม่ให้อภัยการขโมยนั้นก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น

๓. ข้อที่บุคคลพึงประพฤติล่วงภรรยาของเราข้อนั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงประพฤติล่วงภรรยาของผู้อื่นนั้น ก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น

๔. ข้อที่บุคคลพึงทำลายประโยชน์ของเราด้วยการพูดเท็จนั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงทำลายประโยชน์ของผู้อื่นด้วยการพูดเท็จ ข้อนั้นก็ไม่ใช่ที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น

๕. ข้อที่บุคคลพึงยุ้งเราให้แตกจากมิตรด้วยการพูดส่อเสียดนั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงยุ้งผู้อื่นให้แตกจากมิตรด้วยการพูดส่อเสียด ข้อนั้นก็ไม่ใช่ที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น

๖. ข้อที่บุคคลพึงพูดกับเราด้วยคำหยาบนั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงพูดกับผู้อื่นด้วยคำหยาบนั้น ก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น

^{๒๓} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๘๖/๔๐๔.

๗. ข้อที่บุคคลพึงพูดกับเราด้วยการพูดเพื่อเจ้า ไร้ประโยชน์นั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา อนึ่ง ข้อที่เราพึงพูดกับผู้อื่นด้วยการพูดเพื่อเจ้า ไร้ประโยชน์นั้น ก็ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น สิ่งใดไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา สิ่งนั้นก็ไม่ใช่ที่รัก ไม่ใช่ที่พอใจของผู้อื่น สิ่งใดไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา โฉนเราจะนำสิ่งนั้นไปผูกมัดกับผู้อื่นเล่า อริยสาวกพิจารณาแล้ว เป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้าเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากการพูดเพื่อเจ้าด้วย กล่าวสรรเสริญการงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้าด้วย วชิรสมาจารของอริยสาวกนั้นย่อมบริสุทธิ์ทั้ง ๓ ส่วนดังนี้^{๒๔}

ผู้มีศีลย่อมเป็นผู้แก้แล้วกล่าวอยู่ครองเรือน ดำรงอยู่ในสวรรค์ เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ย่อมไปเกิดในสุคติ เป็นอุบาสกแก้ว อุบาสกปทุม และเป็นอุบาสกบุณฑริก ส่วนผู้ทุศีลนั้นย่อมถึงความครั่นคร้าม เป็นผู้ไม่แก้แล้ว กล่าวดำรงอยู่ในนรก เป็นอุบาสกจันฑาล เป็นอุบาสกเศร้ามอง และเป็นอุบาสกนารังเกียจ^{๒๕}

ในราชสูตร พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “เธอทั้งหลายเคยได้เคยเห็นเคยได้ยินหรือไม่ว่า คนผู้นี้เป็นผู้ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ พระราชาจับเขาแล้วประหาร จองจำ เนรเทศ หรือทำตามพระราชประสงค์ เพราะการงดเว้นการฆ่าสัตว์เป็นเหตุ?”

“ไม่เคยเลย พระพุทธเจ้าข้า”

“ดีละ แม้เราก็ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ฟัง ... แต่ถ้าบาปกรรมของเขาปรากฏว่า ผู้นี้ฆ่าบุรุษ หรือสตรี พระราชาจึงจับเขาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำตามพระราชประสงค์ เพราะการฆ่าสัตว์เป็นเหตุ เธอทั้งหลายเคยได้เห็นได้ฟังบาปกรรมเช่นนี้บ้างหรือไม่?”

“เคยได้เห็น เคยได้ฟังมาแล้ว และจักได้ฟังต่อไป พระพุทธเจ้าข้า”

“... เธอทั้งหลายเคยได้เคยเห็นเคยได้ยินหรือไม่ว่า (คนผู้นี้เป็นผู้ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ ... จากการประพฤติดินในกาม ... จากการพูดเท็จ ... จากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นเหตุแห่งความประมาท) พระราชาจับเขาแล้วประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำตามพระราชประสงค์ เพราะการละเว้นจากการลักทรัพย์ ... จากการประพฤติดินในกาม ... จากการพูดเท็จ ... จากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทเป็นเหตุ?”

“ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ฟังมาอย่างนั้นเลย พระพุทธเจ้าข้า”

“ดีละ ... แม้เราก็ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ฟัง ... แต่ถ้าบาปกรรมของเขาเองปรากฏให้รู้ว่า คนผู้นี้ลักทรัพย์เขามาจากบ้านหรือป่า ... คนผู้นี้ประพฤติล่วงในหญิงหรือลูกสาวของผู้อื่น ... คนผู้นี้ทำลายประโยชน์ของคหบดี หรือบุตรของคหบดีด้วยการพูดเท็จ ... คนผู้นี้หมกมุ่นการเสพของมีนเมาแล้วฆ่าหญิงหรือชาย ... คนผู้นี้หมกมุ่นการเสพของมีนเมาแล้วลักทรัพย์จากบ้านหรือป่า ... คนผู้นี้

^{๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๓/๕๐๑-๕๐๔.

^{๒๕} ศึกษารายละเอียดใน อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๑-๑๗๕/๒๘๗-๒๙๓.

หมกมุ่นการเสพของมีนเมาแล้วประพฤติกว้างในหญิงหรือลูกสาวของผู้อื่น คนผู้นี้หมกมุ่นการเสพของมีนเมาแล้วทำลายประโยชน์ของคบดีหรือบุตรของคบดีด้วยการพูดเท็จ พระราชาจับเขาแล้วประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำตามพระราชประสงค์ เพราะการลักทรัพย์ ... การประพฤติดินในกาม ... การพูดเท็จ ... การเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทเป็นเหตุ เธอทั้งหลาย เคยได้เห็น เคยได้ฟังบาปกรรมเช่นนี้บ้างหรือไม่?

“เคยได้เห็น เคยได้ฟังมาแล้ว และจักได้ฟังต่อไป พระพุทธเจ้าข้า”^{๒๖}

สาระของศีลจึงอยู่ที่เจตนาบนพื้นฐานของการไม่ทำร้าย ไม่เบียดเบียน ไม่เอารัดเอาเปรียบผู้อื่น เพราะทุกชีวิตล้วนรักตัวกลัวตาย อยากมีความสุข พ้นจากทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น ไม่ละเมิดทรัพย์สินหรือลักขโมยของคนอื่น การได้มาของปัจจัยสี่ และการสำรวมระวังในการใช้สอยให้เป็นไปอย่างถูกต้อง รู้จักพิจารณาให้เหมาะสม

จะเห็นได้ว่า ศีลในแง่นี้รวมเอาการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคมไว้ด้วยกัน โดยมีหลักเกณฑ์ บทบัญญัติต่าง ๆ เพื่อควบคุมความประพฤติส่วนบุคคล ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันด้วยดี ส่งเสริมโอกาสให้ทำความดี ปิดกั้นโอกาสที่จะทำความชั่ว ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า วินัย กฎเกณฑ์ ในครอบครัวหรือบ้าน ระเบียบของสถานที่ต่าง ๆ เช่น โรงเรียน สถานที่ราชการ ชุมชน เมือง ตลอดจนระดับประเทศ หรือนานาชาติ กฎเกณฑ์ ข้อกฎหมาย รวมไปถึงระบอบการปกครองทั้งฝ่ายบริหาร ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายตุลาการ

โดยสรุปศีลระดับพื้นฐานสำหรับคนทั่วไป ในแง่ความประพฤติ ทำให้บุคคลประพฤติดีงาม มีกาย วาจา ใฝ่บร้อยงดงาม ย่อมส่งผลดีแก่ชีวิตเขาเอง และคนอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย ก่อเกิดเป็นความสัมพันธ์อันดีตั้งแต่ในครอบครัว ขยายรวมไปถึงชุมชนที่เกี่ยวข้องด้วย เกิดเป็นสังคมที่เรียบร้อย สงบสุข เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา และอาชีวะให้พร้อมที่จะเป็นพื้นฐานในการที่จะพัฒนาการดำเนินชีวิตในระดับที่สูงขึ้น

๓.๑.๒ อริจิตตสิกขา หมายถึงการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง มีฉันทะ มีความพากเพียร พยายาม มุ่งมั่น พร้อมด้วยคุณสมบัติที่เกื้อกูลทั้งหลาย เช่น สติ ขันติ เมตตา กรุณา เป็นสุข สดชื่น ผ่องใส เบิกบาน เป็นจิตที่มีสภาพเหมาะแก่การใช้งาน เพื่อเป็นฐานแห่งการเจริญปัญญา

ในระดับต้นก็คือ เพียรพยายามป้องกัน มุ่งมั่น หรือระงับอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น ... ละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ... เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ... และเพียรรักษาและส่งเสริมกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๒๗}

^{๒๖} ศึกษารายละเอียดใน อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๘/๒๕๖-๒๕๘.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๗๙๙.

ในการอบรมพัฒนาจิตใจในระดับนี้ สติ (ความระลึกได้) เป็นตัวการสำคัญอย่างมากในทุกขั้นตอนของการดำเนินชีวิต และจำเพาะจะต้องเป็นสัมมาสติเท่านั้น ในพระสูตร ปรากฏความหมายของสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่

มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๒๘}

ซึ่งตรงกับหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้คำแปลว่า “ที่ตั้งของสติ การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ โดยหลักการก็คือ การใช้สติหรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด”^{๒๙} ที่พระองค์ตรัสยืนยันว่า “ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน”^{๓๐}

สติ แปลว่า ความระลึกได้ ทำหน้าที่เหมือนนายทวารที่คอยเฝ้าดู กำกับคนเข้าออก เป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรม เพราะคอยเตือนให้ทำความดีและไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว การดำเนินชีวิตที่มีสติกำกับอยู่เสมอ มีชื่อเรียกเฉพาะว่า อัปปมาท หรือความไม่ประมาท จัดเป็นองค์ประกอบภายในเช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ ธรรมทั้งสองมีความสำคัญเท่าเทียมกัน ต่างกันที่โยนิโสมนสิการเป็นอุปกรณ์ฝ่ายปัญญา ส่วนอัปปมาทเป็นฝ่ายสมาธิ^{๓๑}

ความสำคัญและขอบเขตของการใช้สติในฐานะอัปปมาท มีปรากฏในพระสูตรหลายแห่ง

“เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนความไม่ประมาทนี้ เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป”^{๓๒}

“เพราะเหตุถึงองค์ประกอบภายใน เราไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์มากเหมือนความไม่ประมาทนี้ ความไม่ประมาทย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก”^{๓๓}

“ความไม่ประมาทย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่หายไปแห่งสังขาร”^{๓๔}

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๘๑๐.

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๘๐๔-๘๐๕.

^{๓๒} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๙/๑๑.

^{๓๓} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๙๙/๑๖.

ก่อนพระพุทธองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “วัยของเราแก่ หง่อม ... เราทำที่พึงแก่ตนแล้ว พวกเธอจงอย่าประมาท มีสติ มีศีลบริสุทธฺิ มีความดำริมั่นคงดี รักษาจิตของตนไว้ ผู้ที่ไม่ประมาทอยู่ในธรรมวินัยนี้ ละการเวียนว่ายตายเกิดแล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”^{๓๕}

อัปมาทเป็นธรรมหลักที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมด ปรากฏพุทธพจน์ ดังนี้

“กุศลธรรมทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น”^{๓๖}

รอยเท้าของสัตว์ที่เหยียบไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉนฺได กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉนฺไดเหมือนกัน มีความไม่ประมาทเป็นมูลรวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น”^{๓๗}

แม่น้ำใหญ่ทั้งหลาย คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมที ทั้งหมดย่อมไหลบ่าลง น้อม โนม โอนไปสู่มหาสมุทร ชาวโลกกล่าวมหาสมุทรเลิศกว่าแม่น้ำใหญ่เหล่านั้น ฉนฺได กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉนฺได มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น”^{๓๘}

แม้ในพระดำรัสครั้งสุดท้ายของพระพุทธองค์เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังเป็นเรื่องอัปมาทธรรม “บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๓๙} นี่เป็นพระปัจฉิมวาจาของพระตถาคต”^{๔๐}

การดำเนินชีวิตย่อมต้องอาศัยความเชื่อมโยงจากด้านภายในของบุคคลกับสังคมภายนอก ซึ่งเป็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติที่ใกล้ชิดกันของอัปมาทกับสติ คือ ในการดำเนินชีวิตให้ประสบผลสำเร็จอย่างยั่งยืนนั้น ความสัมพันธ์ของชีวิตด้านภายในจิตใจของบุคคลกับคุณค่าจากภายนอกคือสังคมสิ่งแวดล้อม ต้องดำเนินไปด้วยความเชื่อมโยงกันอย่างมีดุลยภาพ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และไม่อาจแยกออกจากกันได้ ดังตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงคุณค่าทั้งสอง ในเสทกสูตร ดังนี้

^{๓๕} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๑๕/๑๘.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑-๑๓๒.

^{๓๖} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘.

^{๓๗} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘.

^{๓๘} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘-๒๙.

^{๓๙} พระพุทธพจน์บทนี้ แสดงให้เห็นว่า ทรงย่อพระพุทธโรคาทที่ทรงประกาศตลอดเวลา ๔๕ ปี ลงในบทว่า ความไม่ประมาทเพียงบทเดียว [ที.ม.อ. (บาลี) ๒๑๘/๒๐๑].

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว คนจันทาลผู้เป็นนักไต่ราว ยกไม้ไผ่ขึ้นตั้งไว้ แล้วเรียกศิษย์มาบอกว่า ‘เธอจงขึ้นราวไม้ไผ่ แล้วยืนบนคอของเราเถิด’ ผู้เป็นศิษย์รับคำ แล้วได้ขึ้นราวไม้ไผ่ ยืนอยู่บนคอของอาจารย์

ครานั้น ผู้เป็นนักไต่ราวได้กล่าวกับศิษย์ว่า ‘เธอจงรักษาเรา เราก็จักรักษาเธอ เราทั้งสองต่างคุ้มครองรักษากันและกันอย่างนี้ จักแสดงศิลปะ จักได้ลาภ และจักลงจากราวไม้ไผ่โดยความสวัสดิ์’

เมื่ออาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว ผู้เป็นศิษย์ได้กล่าวว่า ‘ท่านอาจารย์ จักเป็นอย่างนั้นหามิได้ ท่านจงรักษาตน ผมก็จักรักษาตน เราทั้งสองต่างคุ้มครองรักษาตนอย่างนี้ จักแสดงศิลปะ จักได้ลาภ และจักลงจากราวไม้ไผ่โดยความสวัสดิ์’

พระผู้มีพระภาคตรัส “อุบายในเรื่องนั้นมีอยู่” เหมือนศิษย์ได้พูดกับอาจารย์ คือ “เธอทั้งหลายพึงปฏิบัติสติปัฏฐาน(มีสติไว้)ด้วยคิดว่า ‘จักรักษาตน’ และด้วยคิดว่า ‘จักรักษาผู้อื่น’

บุคคลเมื่อรักษาทน ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาทน คือ บุคคลเมื่อรักษาทนด้วยการปฏิบัติ ด้วยการเจริญ ทำให้มาก ชื่อว่ารักษาผู้อื่น บุคคลเมื่อรักษาทน(จึง)ชื่อว่ารักษาผู้อื่น

บุคคลเมื่อรักษาผู้อื่น ชื่อว่ารักษาทน คือ บุคคลเมื่อรักษาผู้อื่นด้วยความอดทน ไม่เบียดเบียน ด้วยจิตเมตตา เอ็นดู ชื่อว่ารักษาทน บุคคลเมื่อรักษาผู้อื่น ชื่อว่ารักษาทน(ด้วย)

เธอทั้งหลายพึงปฏิบัติสติปัฏฐานด้วยคิดว่า ‘จักรักษาตน’ และด้วยคิดว่า ‘จักรักษาผู้อื่น’ บุคคลเมื่อรักษาทน ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาทน”^{๔๑}

อัปมาท หรือความไม่ประมาท หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือการใช้สติอยู่เสมอในการดำเนินชีวิต เป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้หลงไปในทางเสื่อม ตกเตือนตนเองให้รู้ปฏิบัติหน้าที่ ไม่มัวเพลิดเพลินหลงระเห็จไปตามกระแส รู้ตระหนักถึงอะไรควรทำไม่ควรทำลงมือทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยความรอบคอบ คอยตรวจตราควบคุมกำกับการรับรู้ ความนึกคิด การเลือกพฤติกรรมที่จะแสดงออกทั้งทางกาย วาจา ความสำคัญของอัปมาทเป็นเรื่องจริยธรรมเกี่ยวกับความประพฤติทั่วไป กำหนดตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ โดยสติทำหน้าที่ร่วมกับองค์ธรรมอื่น ๆ มากมาย โดยเฉพาะความเพียรที่ควบอยู่ด้วยเสมอ ส่วนลักษณะการทำงานของสติคือ ไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์เรื่อยเปื่อย หรือไม่ปล่อยให้เกิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ^{๔๒}

^{๔๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๘๕/๒๔๑-๒๔๒.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๐๘-๘๐๙.

๓.๑.๓ อธิปัญญาสิกขา หมายถึงการศึกษาปฏิบัติเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พระพุทธศาสนามีหลักการสอนเกี่ยวกับความจริง ซึ่งเป็นกฎที่มีอยู่เป็นธรรมดา เป็นคำสอนกลาง ๆ เน้นการศึกษาและนำมาปฏิบัติในชีวิตจริงให้มีความเชื่อมโยงกันอย่างมีคุณภาพ ที่จะนำไปสู่จุดหมายของชีวิตที่ดำรงแบบยั่งยืน คือการดำเนินชีวิตอย่างรู้เท่าทันและเข้าใจในธรรมชาติของกฎธรรมชาติ ผลักดันให้เกิดการสร้างสรรค์เหตุปัจจัยที่ดี เพื่อก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่มนุษย์มากที่สุด ซึ่งสามารถแยกได้เป็น ๓ ขั้นตอน คือ

ขั้นที่ ๑ รู้เท่าทันความจริงธรรมดาของธรรมชาติว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ขั้นที่ ๒ ใช้ความรู้นั้น ปฏิบัติให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาตินั้น ทำเหตุปัจจัยทั้งหลายในทางที่ก่อให้เกิดผลที่ดี

ขั้นที่ ๓ วางใจปล่อยให้เหตุปัจจัยนั้นดำเนินไปจนก่อผลของมันเอง โดยไม่เอาตัวตนเข้าไปผูกติดหรือยึดไว้

กระบวนการทั้งหมดนี้เป็นแก่นนำของความประพฤติปฏิบัติ เรียกว่า การเป็นอยู่ด้วยปัญญา ด้วยเหตุที่ต้องใช้ปัญญาตั้งแต่เริ่มต้น จึงต้องมีสัมมาทิฐิ ได้แก่ความอันเห็นชอบหรือเข้าใจถูกต้องเป็นองค์ประกอบข้อแรก^{๔๓} เช่น รู้ชัดอกุศลว่า มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเหง้า และกุศลว่า มีอโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นรากเหง้า รู้ชัดอริยสัจสี่ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นความเป็นเหตุปัจจัยในปฏิจลสมุปบาท^{๔๔}

พุทธพจน์แสดงความสำคัญของสัมมาทิฐิ มีมากมาย ตัวอย่างเช่น

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทิ สัมมาทิฐิก็ฉันทิฉันนั้นเหมือนกัน เป็นต้นว่า เป็นบุพนิมิตเพื่อความตรัสรู้ริยสัจ ๔ ประการ ภิกษุผู้มีสัมมาทิฐิพึงหวังได้ว่าจักรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’^{๔๕}

บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า คือ (ด้วยสัมมาทิฐิ) จึงรู้ชัดมิจฉาทิฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ รู้ชัดสัมมาทิฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฐิ ... รู้ชัดมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ รู้ชัดสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ ... รู้จักมิจฉาวาจา ... สัมมาวาจา ... มิจฉากัมมันตะ ... สัมมากัมมันตะ ... ฯลฯ^{๔๖}

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๗๓๓.

^{๔๔} ศึกษารายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙-๑๐๔/๘๑-๑๐๐.

^{๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๗/๖๑๗.

^{๔๖} ศึกษารายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๕-๑๗๙.

พุทธพจน์แสดงคำจำกัดความของสัมมาทิฐิ มีแสดงไว้แยกเป็นหัวข้อได้ดังต่อไปนี้

ความรู้ในอริยสัจ ๔ ซึ่งพบบ่อยที่สุด: “ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๔๗}

เห็นไตรลักษณ์: “ภิกษุเห็นรูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ที่ไม่เที่ยงนั้นแล ว่า ‘ไม่เที่ยง’ ความเห็นของเธอเป็นสัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) เมื่อเธอเห็นโดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย ... สิ้นทั้งความเพลิดเพลินและความกำหนัด จิตจึงหลุดพ้น เราเรียกว่า ‘หลุดพ้นดีแล้ว’”^{๔๘}

“ภิกษุเห็นจักขุ ... โสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กายะ ... มโน ... รูป ... สัทตะ ... คันธะ ... รส ... โผฏฐัพพะ ... ธรรมารมณ์ ที่ไม่เที่ยงนั้นแลว่า ‘ไม่เที่ยง’ ความเห็นของภิกษุนั้นเป็นสัมมาทิฐิ ฯลฯ”^{๔๙}

เห็นปฏิจาสมุปบาท: “สัมมาทิฐิ ... อาศัยที่สุด ๒ อย่าง ... ตลาคดย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวล มีได้ด้วยประการฉะนี้’ อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวล มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๕๐}

ทิฐิ คือความเห็น ความเข้าใจ จัดเป็นมโนกรรมซึ่งเป็นตัวการสำคัญที่บันดาลให้เกิดกายกรรม และวจีกรรม เป็นตัวชี้นำชีวิต หรือมนุษย์ทั้งหลายไปสู่ความเจริญงอกงามในธรรมก็ได้ หรือนำไปสู่ความเสื่อมสลาย พินาศย่อยยับก็ได้ ทิฐิจึงเป็นเหมือนเข็มทิศชี้ทาง บุคคลจะมีทัศนคติต่อโลกหรือชีวิตอย่างไรก็ขึ้นกับทิฐินั่นเอง

ในทางปฏิบัติ เราสามารถมองเห็นทิฐิของแต่ละบุคคลได้ โดยอาศัยการสังเกตผ่านพฤติกรรมต่าง ๆ ทั้งทางกายและวาจา พฤติกรรมทางลบย่อมเกิดจากความเห็นผิด เรียกว่ามิจฉาทิฐิ ส่วนพฤติกรรมทางบวกย่อมเป็นไปในทางตรงกันข้าม

คุณภาพของสัมมาทิฐิจึงมีความแตกต่างกันตามขั้นตอน คือ สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นอาจมีลักษณะที่ไม่สมบูรณ์ตามลักษณะความหมายทั่วไป แต่เมื่อปฏิบัติผ่านขั้นตอนต่าง ๆ แล้ว สัมมาทิฐิที่ปลายทางอาจมีคุณสมบัติพิเศษออกไป จึงแบ่งเป็น ๒ ระดับคือ

๑. โลกียสัมมาทิฐิ เป็นความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้อง เป็นไปตามมาตรฐานที่สังคมยอมรับว่าดีงาม เกิดได้จากปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆสะ) ที่เป็นองค์ประกอบทางสังคม อาศัยความเชื่อมโนของศรัทธาเป็นตัวนำ เช่นการเล็งดูอบรมสั่งสอนในครอบครัว โดยเฉพาะผ่านบทบาท

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖., ส.ม. (ไทย) ๑๘/๘/๑๑.

^{๔๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๑/๗๒.

^{๔๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๖-๑๕๗/๑๘๓-๑๘๔.

^{๕๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

ของมารดา เป็นต้น มีความแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น และยุคสมัย เป็นทฤษฎีในระดับที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม และอาจก้าวต่อไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิได้ด้วย

๒. โลกุตตรสัมมาทิฐิ ได้แก่ความรู้ความเข้าใจสถานะของธรรมชาติตามความเป็นจริง เกิดจากองค์ประกอบหรือปัจจัยภายในตัวบุคคล (โยนิโสมนสิการ) ไม่อาจเกิดขึ้นได้จากการรับฟังและเชื่อตามด้วยศรัทธา ต้องเป็นการรู้ที่ตัวสถานะเอง จากการพิจารณาธรรมชาติโดยตรง ปรัตโธสะที่ตีหรือกัลยาณมิตรอาจช่วยได้เพียงกระตุ้นให้บุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการแล้วเกิดความรู้เห็นเข้าใจเอง ซึ่งสัมมาทิฐิระดับนี้ กำจัดกิเลสได้ ไม่ใช่เพียงชมไว้ ทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง เกิดเป็นความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างชัดเจน^{๕๑} เช่น คนขี้โกรธ อารมณ์ร้าย กลายเป็นคนจิตใจเยือกเย็น เป็นต้น

ดังนั้น ปัจจัยสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ๒ อย่างคือ ปรัตโธสะ และโยนิโสมนสิการ^{๕๒}

พระอรรถกถาจารย์อธิบายปรัตโธสะว่า “ปรัต จ โฆโสติ ปรสสุ สนติกา สทมมสฺสวณั” ปรัตโธสะ หมายถึงการฟังพระสัทธรรมจากผู้อื่น^{๕๓} ปรัตโธสะที่จะให้เกิดสัมมาทิฐิได้นั้น ต้องเกิดจากแหล่งที่ดี คือคนดี มีปัญญา มีคุณธรรม ทางธรรมเรียกว่า สัตบุรุษ หรือบัณฑิต ซึ่งจะทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ดังพุทธพจน์กล่าวความมีกัลยาณมิตร ว่า

เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น^{๕๔}

ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว ผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีพึงหวังได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก

อาศัยเราผู้เป็นมิตรดี เหล่าสัตว์ผู้มิชชาติ (ความเกิด) เป็นธรรมดาย่อมพ้นจากชาติ ผู้มิชรา (ความแก่) เป็นธรรมดาย่อมพ้นจากชรา ผู้มิรณะ (ความตาย) เป็นธรรมดาย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มิโสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นธรรมดาย่อมพ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส^{๕๕}

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๗๓๗-๗๓๘.

^{๕๒} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

^{๕๓} อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๒๗/๖๖.

^{๕๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๔/๔๓.

^{๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๒-๔.

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้
อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนความมีกัลยาณมิตร (มิตรดี)นี้ เมื่อมีกัลยาณมิตร กุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป^{๕๖}

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์มากเหมือนความมีกัลยาณมิตรนี้ ความ
มีกัลยาณมิตรย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก^{๕๗}

ส่วนพุทธพจน์ว่าด้วยความเป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิของโยนิโสมนสิการมีว่า “เราไม่เห็น
ธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น
เหมือนโยนิโสมนสิการ”^{๕๘}

เมื่อใดทิฐิกลายเป็นสัมมาทิฐิ ก็จัดเป็นปัญญา แม้ในขั้นแรกจะเป็นเพียงความเห็นหรือ
ความเชื่อ แต่ถ้าความเห็นหรือความเชื่อนั้นสอดคล้องกับความเป็นจริง เกิดความเข้าใจตามสภาวะ
เหตุปัจจัย เริ่มออกจากอำนาจครอบงำของอวิชชาและตัณหา กลายเป็นความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่ม
แจ้งที่เรียกว่าญาณ^{๕๙}

ไตรสิกขานี้ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ ที่ปรากฏเป็นส่วน
สำคัญอยู่ในหลักโอวาทปาติโมกข์ คือ คำสอนที่เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธศาสนา มี ๓ ข้อ^{๖๐} คือ

๑. สพปปาปสส อกรรม (การไม่ทำความชั่วทั้งปวง) ได้แก่ สีลสังวร

๒. กุสลสุปัสมปทา (การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม) ได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา คือ
สมาธิและปัญญานั้นเอง

๓. สจิตตปริโยทปนํ (การทำจิตของตนให้ผ่องใส) ได้แก่ อรหัตตผล

ในสมัยอรธรรกถา นิยมแสดงสิกขา ๓ ในแง่ที่เป็นระดับขั้นของการละกิเลส^{๖๑} คือ

๑. ศีล เป็นวิติกัมปหान (เป็นเครื่องละวิติกัมภกิเลส คือกิเลสอย่างหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วง
ละเมิดออกมาถึงกาย วาจา)

๒. สมาธิ เป็นปริยฐานปหาน (เป็นเครื่องละปริยฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลางที่เราเฝ้า
อยู่ในจิตใจ ซึ่งบางท่านระบุว่าได้แก่ นิรวรณ ๕)

๓. ปัญญา เป็นอนุสัยปหาน (เป็นเครื่องละอนุสัยกิเลส คือกิเลสอย่างละเอียดที่แอบแนบ
นอนคอยอยู่ในสันดาน รอแสดงตัวในเมื่อได้เหตุกระตุ้น ได้แก่อนุสัย ๗)

^{๕๖} อจ.เอก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๑๓.

^{๕๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๒-๔.

^{๕๘} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๐๓/๓๙.

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๗๓๕-๗๔๐.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑๑.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑๙.

ว่าโดยสรุป ไตรสิกขาจึงเป็นระบบการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ ที่ใช้ฝึกคนในฐานะมนุษย์ผู้หนึ่ง ที่อยู่ในสังคม เป็นสมาชิกของสังคม ด้วยระบบการฝึกที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ทั้งจากภายนอกและภายใน ให้เกิดเป็นพัฒนาการในการดำเนินชีวิตอย่างมีดุลยภาพ บนรากฐานของการมีจิตใจที่ปลอดโปร่ง สงบ มั่นคง แน่วแน่ สามารถคิดพิจารณาสิ่งรับรู้ต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน คล่องแคล่วและมั่นคง เกิดผลดีในการพัฒนาปัญญาอื่น ๆ ขึ้นไป การรู้ เข้าใจ และปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่ต่าง ๆ ในการอยู่ร่วมกันจึงสามารถดำเนินไปโดยครบถ้วน เป็นระบบการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ ที่เริ่มต้นด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา

๓.๒ หลักธรรมเพื่อการพัฒนาครอบครัว

คำว่า ครอบครัว^{๖๒} หมายถึง สถาบันพื้นฐานของสังคมที่ประกอบด้วยสามี ภรรยา และหมายรวมถึงลูกด้วย เกิดจากการตกลงใจที่จะใช้ชีวิตร่วมกัน ครอบครัวซึ่งถือเป็นสถาบันหลักในสังคมที่เล็กที่สุดและสำคัญที่สุด นับเป็นสถาบันแรกที่จะผลิตสมาชิกของสังคมให้มีคุณภาพ สามารถทำประโยชน์เพื่อความงอกงามไพบูลย์ทั้งต่อตนเอง และต่อส่วนรวม นำพาความเจริญมั่นคงมาสู่ประเทศชาติ

ดังนั้น ความมั่นคงของครอบครัวจึงเป็นพื้นฐานความมั่นคงของชุมชน สังคม และประเทศชาติด้วย หรืออาจกล่าวได้ว่า ความมั่นคงของครอบครัวก็คือความมั่นคงของมนุษยชาตินั่นเอง ครอบครัวจะมีความสมบูรณ์ได้จำต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างโดยความสัมพันธ์กันทั้งทางกายภาพและจิตใจ การที่ครอบครัวซึ่งเป็นสถาบันหลักแห่งแรกในสังคม แม้จะมีขนาดเล็กแต่ก็มีความสำคัญที่สุดต่อสังคมโดยรวม ความพร้อมในการสร้างครอบครัวจึงเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ต้องคำนึงถึง ต้องมีความพร้อมทางกายภาพ คือ อยู่ในวัยที่เหมาะสม มีความพร้อมในหน้าที่การงาน ตลอดจนมีรายได้พอเพียงกับการใช้จ่ายใช้สอยไม่ถึงกับขัดสนลำบาก และที่สำคัญคือทางด้านจิตใจภายใน มีความพร้อมในการที่จะใช้ชีวิตร่วมกัน ด้วยความรัก ความเข้าใจ และเมตตาต่อกัน

๓.๒.๑ สมาชิกที่ดีในครอบครัว

พระพุทธศาสนาแสดงความสัมพันธ์เชิงหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ และเกื้อกูลต่อกันของคนในครอบครัว และสังคมผ่านหลักทศ ๖ ดังพุทธพจน์ “มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง

^{๖๒} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔, หน้า ๒๓๐.

สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน^{๖๓} ในความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว บุคคลที่เกี่ยวข้องกันโดยตรงก็คือ มารดา-บิดา และบุตรธิดา

หลักทิศ ๖ แสดงหน้าที่ของบุตรธิดาที่พึงบำรุงมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าไว้ ๕ ประการ คือ (๑) ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ (๒) จักทำกิจของท่าน (๓) จักดำรงวงศ์ตระกูล (๔) จักประพัตดินให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท (๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

พุทธพจน์ว่าด้วยบุตร “บุตรผู้เป็นสัตบุรุษ ผู้สงบ เป็นกตัญญูกตเวทีบุคคล เมื่อระลึกถึงคุณท่าน จึงเลี้ยงมารดาบิดา ช่วยทำกิจท่าน เชื่อฟังโอวาท ตอบสนองพระคุณ ดำรงวงศ์ตระกูลสมกับที่ท่านเป็นบุพการี บุตรผู้มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมเป็นที่สรรเสริญ^{๖๔}

ในมงคลสูตรกล่าวว่า “การบำรุงมารดาบิดา”^{๖๕} เป็นมงคลชีวิตของผู้เป็นบุตร(บุตรี)

การตอบแทนแก่ท่านก็มีใช้ทำได้โดยง่าย แม้บุตรจะประคับประคองมารดาบิดา ให้ขับถ่ายอยู่บนบ่า ประณินับดีด้วยการอบกลิ่น บิบนวด และอาบนํ้าอยู่เป็น ๑๐๐ ปี หรือสถาปนาไว้ในราชสมบัติแห่งแผ่นดินใหญ่ที่มีรัตนะ ๗ ประการ ก็ยังไม่ชื่อว่าได้ตอบแทนแก่มารดาและบิดาเลย เพราะมารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมาก แท้จริงการกระทำที่ชื่อว่าบุตรได้ทำและตอบแทนแก่มารดาบิดา คือบุตรคนใดให้มารดาและบิดาผู้ไม่มีศรัทธา สมาทาน ตั้งมั่น ดำรงอยู่ในสัทธาสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ให้มารดาและบิดาผู้ทุศีล สมาทาน ตั้งมั่น ดำรงอยู่ในศีลสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยศีล ให้มารดาและบิดาผู้ตระหนี่ สมาทาน ตั้งมั่น ดำรงอยู่ในจาคสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ให้มารดาและบิดาผู้ไม่มีปัญญา สมาทาน ตั้งมั่นอยู่ในปัญญาสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยปัญญา ด้วยการกระทำอย่างนั้นชื่อว่า บุตรได้ทำและตอบแทนแก่มารดาและบิดา^{๖๖}

ด้วยเหตุที่เด็กทั้งหลายเป็นฐานรองรับมนุษยชาติ ลูกในครอบครัวจึงควรได้รับการฝึกอบรม ให้มีคุณสมบัติที่เป็นต้นทุนในตัว พร้อมทั้งจะก้าวหน้าไปในการศึกษาพัฒนาชีวิตของตน และเป็นสมาชิกที่มีคุณค่าของสังคมต่อไป^{๖๗}

ส่วนมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ย่อมอนุเคราะห์บุตรธิดาด้วยหน้าที่ ๕ ประการด้วย คือ (๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (๔) หาคู่ครองที่สมควรให้ (๕) มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร^{๖๘}

^{๖๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖/๒๑๒.

^{๖๔} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๙/๖๐-๖๑.

^{๖๕} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๖/๗.

^{๖๖} ศีลขารายละเอียดใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๗๗-๗๘.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓๙, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๕๗.

^{๖๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒-๒๑๓.

อนึ่ง มารดาบิดาพึงทราบ ทำความรู้จัก และเลือกอบรมบุตรให้ดีที่สุด ลักษณะบุตร ๓ จำพวกในโลกตามความประพฤตินี้ปฏิบัติ คือ

(๑) อติชาตบุตร คือบุตรเลิศกว่ามารดาบิดา แม้มารดาบิดาเป็นผู้มีศีล มีธรรมเลวทราม แต่บุตรกลับเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม

(๒) อนุชาตบุตร คือบุตรที่เสมอเหมือนด้วยมารดาบิดาผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม

(๓) อวชาตบุตร คือบุตรที่ต่ำกว่ามารดาบิดา เพราะทุศีล มีธรรมเลวทราม แต่มารดาบิดาเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม^{๖๙}

บทบาทความรักและหน้าที่ของมารดาต่อบุตร/บุตรในโสมนันทชาดก

มารดาเป็นผู้อนุเคราะห์ เป็นที่พึ่ง และเป็นผู้ให้รส (คือน้ำนม) แก่พวกเรามาก่อน ... เป็นผู้คุ้มครองโลก เป็นที่เข้าไปประกอบบุญกุศล เป็นหนทางแห่งโลกสวรรค์ ...^{๗๐}

... มารดาเป็นผู้ทำกิจที่ทำได้ยากที่บุคคลอื่นจะทำได้ ... มารดาเมื่อหวังผลคือบุตรจึงนอบน้อม เทวดา และได้ถามถึงฤกษ์ ฤดูแล และปีทั้งหลาย^{๗๑}

เมื่อมารดานั้นมีระดู การตั้งครรภ์จึงมีได้ เพราะการตั้งครรภ์นั้น มารดาจึงมีการแพ้ท้อง เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงเรียกท่านว่า สุขหา หญิงผู้มีใจดี^{๗๒}

มารดาประทับประคองครรภ์อยู่หนึ่งปีหรือหย่อนกว่าบ้าง แล้วจึงคลอดบุตร เพราะเหตุนี้ มารดานั้นจึงชื่อว่า หญิงผู้ให้กำเนิดบุตร บัณฑิตจึงเรียกท่านว่า ขนดดี หญิงผู้ยังบุตรให้เกิด

เมื่อบุตรร้องไห้ มารดาก็ลอบโยนให้นินตีดได้ด้วยน้ำนมบ้าง ร้องเพลงกล่อมบ้าง กอดไว้แนบอกบ้าง เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงเรียกท่านว่า โดแสนดี หญิงผู้ยังบุตรให้รำเริงยินดี

... เมื่อลมแรงและแดดกล้า มารดาก็กระทำความรักอย่างจับใจ มองดูบุตรผู้ยังเป็นเด็กอ่อนไร้เดียงสาอยู่ เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงเรียกว่า โปแสนดี หญิงผู้เลี้ยงบุตร

ทรัพย์อันใดที่เป็นทรัพย์ของมารดาก็ดี ของบิดาก็ดี ... มารดาก็คุ้มครองรักษาไว้เพื่อบุตรนั้น ด้วยหมายใจว่า แม้ทรัพย์ทั้ง ๒ นี้พึงเป็นของบุตรของเรา

^{๖๙} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๔/๔๓๑-๔๓๓.

^{๗๐} ศิกษารายละเอียดใน พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๖๓-๑๖๔/๘๑.

^{๗๑} มารดานอบน้อมเทวดา คือบนบานต่อเทวดาว่า “ขอลูกจงเกิดขึ้นแก่เรา”) ตามถึงฤกษ์ ฤดูแล และปีทั้งหลาย หมายถึงมารดาต้องการทราบว่าจะบุตรเกิดในฤกษ์ ฤดูแล และปีใด จะมีอายุยืน อายุสั้นอย่างไร (พุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๖๕/๑๙๕-๑๙๖).

^{๗๒} เมื่อมารดานั้นมีระดู หมายถึงเมื่อต่อมเลือด(ไขสุก)เกิดแล้ว ระดูไม่มาตามกำหนด มารดาได้ชื่อว่า สุขหา หญิงผู้มีใจดี (เพราะในเวลานั้นมารดาจะเกิดความรักในบุตรที่เกิดในท้องของตน) (พุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๖๖/๑๙๖).

มารดาเมื่อให้บุตรสำเหนียกว่า อย่างนี้ซึ้ง อย่างโน้นซึ้ง ย่อมลำบาก และทราบว่าเป็นบุตรของตนเมื่อถึงคราวเป็นหนุ่ม กลุ่มหลมัวเมาในภรรยาของผู้อื่นอยู่จนตีกินเที่ยงคืน ไม่กลับมาในเวลาเย็น ก็ย่อมเดือดร้อน ด้วยประการฉะนี้^{๗๓}

มารดาและบิดาทั้งหลาย เป็นพรหม ... บุรพาจารย์ ... ผู้ควรของต้อนรับบูชาของบุตร^{๗๔} เป็นผู้เคราะห์ห่มุสตร์คือบุตร ฉะนั้น บัณฑิตพึงนอบน้อมและสักการะมารดาบิดาด้วยข้าวน้ำ ผ้านุ่งผ้าห่ม ที่นอน ด้วยการอบตัว อาบน้ำให้ และด้วยการล้างเท้าทั้ง ๒ ให้ท่าน^{๗๕}

ในสพรหมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงฐานะของมารดาบิดาว่า “คำว่า พรหม ... บุรพเทพ ... บุรพาจารย์ ... อาหุไนยบุคคล นี่เป็นชื่อของมารดาบิดา เพราะมารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมาก บำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย”^{๗๖}

มารดาบิดาเป็นพระพรหมคือ มารดามีเมตตาจิต คิดถึงบุตรในท้องว่า เมื่อไรหนอ เราจึงจักเห็นลูกน้อยที่ไม่มีโรค, มีกรุณาจิต ยามเมื่อได้ยินเสียงลูกน้อยนอนร้องไห้อยู่ เพราะถูกสัตว์ทั้งหลายมีเลนเป็นต้นเบียดเบียน ก็กำจัดปัดเป่าให้, เมื่อยามลูกอยู่ในวัยงาม มารดามองลูกน้อยแล้วเกิดมุทิตาจิต คือมีจิตอ่อนโยน บันเทิง เบิกบาน, เมื่อยามลูกเติบโตใหญ่แยกครองเรือน ก็เกิดจิตอุเบกขา คือวางใจเฉยได้ว่า บัดนี้ลูกสามารถดำเนินชีวิตเองได้ตามควร ไม่วิตกกังวลใด ๆ

มารดาบิดาเป็นบุรพเทพ เพราะท่านเป็นผู้มีอุปการะก่อนเทพเหล่าอื่น ด้วยไม่คำนึงถึงความผิดของบุตรทั้งหลาย เหมือนวิสุทธิเทพคือพระชินาสพไม่คำนึงถึงความผิดอันพวชนพาลทำแก่ตน ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่บุตรเหล่านั้นโดยส่วนเดียวเท่านั้น

มารดาบิดาเป็นบุรพาจารย์ เพราะท่านสั่งสอนบุตรแต่แรกก่อนอาจารย์เหล่าอื่น ด้วยนัยว่า นัยอย่างนี้ ยืนอย่างนี้ คนนี้เรียก พ่อ ... ต่อภายหลังจึงได้ศึกษาศิลปวิทยาจากอาจารย์อื่นๆ

มารดาบิดาเป็นอาหุไนยบุคคล เพราะเป็นผู้สมควรเพื่ออันรับข้าวและน้ำเป็นต้น^{๗๗}

นอกจากนี้ หลักทศ ๖ ยังแสดงหน้าที่ต่อกันระหว่างสามีกับภรรยา ดังนี้ คือ

สามีบำรุงภรรยา ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหลังด้วยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) ให้เกียรติยกย่องภรรยา (๒) ไม่ดูหมิ่น (๓) ไม่ประพฤตินอกใจ (๔) มอบความเป็นใหญ่ให้ (๕) ให้เครื่องแต่งตัว

^{๗๓} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๖๕-๑๗๑/๘๑-๘๒.

^{๗๔} **มารดาและบิดาเป็นพรหมของบุตร** เพราะเป็นผู้เสมอด้วยพรหม คือสูงสุด ประเสริฐสุดของบุตร **เป็นบุรพาจารย์** คือ เป็นอาจารย์คนแรกของบุตร **เป็นผู้ควรของต้อนรับบูชา** คือสมควรแก่สักการะอย่างใดอย่างหนึ่งของบุตร [ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๘๑/๑๙๗].

^{๗๕} ศิกขารายละเอียดใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๑-๑๘๒/๘๔.

^{๗๖} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖/๔๘๕.

^{๗๗} มงคล. (ไทย) ๒/๒๙๒.

ส่วนภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลัง ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) จัดการงานดี (๒) สงเคราะห์คนข้างเคียงดี (๓) ไม่ประพฤตินอกใจ (๔) รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ (๕) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวง^{๗๘}

บุคคลเมื่อสามารถปฏิบัติตนตามหลักทิศ ๖ ได้ครบถ้วน ย่อมนับได้ว่า ชีวิตความเป็นอยู่ในครอบครัวมีความเรียบร้อย เพราะต่างฝ่ายต่างรู้ และทำหน้าที่ของตนเองให้ครบถ้วน เมื่อไม่ขาดตกบกพร่องต่อกัน ประโยชน์ย่อมเกิดแก่ทั้งพ่อ แม่ ลูก คือครอบครัวย่อมได้รับความอบอุ่นมั่นใจ เป็นการร่วมแรงร่วมใจรักษาครอบครัวไว้ เพื่อประสบความสำเร็จได้ต่อไป

๓.๒.๒ ชีวิตในบ้านที่สมบูรณ์

การสร้างและพัฒนาครอบครัวให้ประสบความสำเร็จ ความพร้อมแห่งปัจจัย ๔ ย่อมเป็นสิ่งขาดไม่ได้ การมีที่อยู่อาศัยที่สะอาดปลอดภัย มีอาหารการกินครบถ้วน มีเสื้อผ้าสำหรับสวมใส่ตามควรแก่กาลเทศะ และสามารถปรึกษาหารือยามเจ็บไข้ได้ป่วย ถือเป็นความอยู่ดีมีความสุขทางกายภาพ ซึ่งเป็นปัจจัยเบื้องต้นหรือปัจจัยพื้นฐาน ที่บุุคคลคนธรรมดาควรพยายามทำให้มีครบถ้วน เมื่อมีแล้วก็ถือได้ว่าเป็นบ้านที่สมบูรณ์ระดับหนึ่ง

พระพุทธองค์ทรงเข้าใจและคำนึงถึงความสำคัญและจำเป็นแห่งปัจจัยสี่ต่อการดำเนินชีวิต จึงตรัสหลักธรรมสำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน เรียกว่า คหบดีสุข มี ๔ ประการ คือ

(๑) อตถิสุข (สุขเกิดจากความมีทรัพย์) คือ กุลบุตรในโลกรนี้ได้รับสุขโสมนัสว่า มีโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบและได้มาโดยธรรม

(๒) โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์) คือ กุลบุตรในโลกรนี้ได้รับสุขโสมนัสว่า เราใช้สอยและทำบุญด้วยโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบและได้มาโดยธรรม

(๓) อานันยสุข (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้) คือ กุลบุตรในโลกรนี้ได้รับสุขโสมนัสว่า ‘เราไม่เป็นหนี้ใคร ไม่ว่าจะน้อยหรือมาก’

(๔) อนวัชสุข (สุขเกิดจากความประพฤติที่ไม่มีโทษ) คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้ได้รับสุขโสมนัสว่า ‘เราประกอบด้วยกายกรรม วาจากรรม มโนกรรมที่ไม่มีโทษ’^{๗๙}

นรชนผู้จะต้องตาย

รู้สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้

ระลึกถึงสุขเกิดจากความมีทรัพย์

^{๗๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔.

^{๗๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕-๑๐๖.

เสวยสุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์

ผู้มีปัญญาดีย่อมรู้เห็นชัดแจ้งในส่วนทั้ง ๒ ว่า

แม้สุขทั้ง ๓ นี้มีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖

แห่งสุขเกิดจากความประพุดิอันไม่มีโทษ”^{๘๐}

ในบรรดาสุข ๔ อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส อนวัชชสุข มีค่ามากที่สุด ในบรรดาสุข ๔ อย่างนี้

๓.๒.๓ การครองชีวิตร่วมกัน

ครอบครัวเกิดจากการตกลงใจที่จะใช้ชีวิตร่วมกันของชาย-หญิงในฐานะสามี-ภรรยา การที่บุคคลจากต่างครอบครัว ต่างสิ่งแวดล้อมมาใช้ชีวิตร่วมกัน ย่อมต้องอาศัยหลักธรรมเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อกัน ถือเป็นหลักธรรมในการกำกับการครองชีวิตของคฤหัสถ์ เรียกว่า ขรवासธรรม^{๘๑} ซึ่งพระพุทธองค์ทรงให้แนวทางปฏิบัติไว้ ๔ อย่าง คือ

(๑) สัจจะ ความจริง มีความซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ พุดจริง ทำจริงต่อกัน เป็นที่ไว้วางใจกันได้

(๒) ทมะ การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่องของตนตลอดเวลา ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา

(๓) ขันติ ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย แม้ต้องพบกับความลำบาก ทุกข์เวทนา หรือสิ่งกระทบกระทั่งใจ

(๔) จาคะ ความเสียสละ สละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตัวได้ ใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น ความต้องการของคู่สมรส ตลอดจนพร้อมที่จะร่วมมือ ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตนหรือเอาแต่ใจตัว ทั้งนี้ด้วยความรักและเมตตาที่มีต่อกัน

สามีและภรรยาที่มีความสามัคคีกัน ดำเนินชีวิตด้วยความรัก เมตตา ปราปรณาดีต่อกัน พร้อมที่จะเผชิญกับอุปสรรค และร่วมกันแก้ไขด้วยความมีเหตุมีผล ย่อมเป็นพลังยิ่งใหญ่ในการพัฒนาครอบครัว เพราะปัจจัยสำคัญหลักต่อความสงบสุขเรียบร้อยภายในครอบครัวนั้น เป็นหน้าที่ร่วมกันของทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างฝ่ายต่างพัฒนาตนเองเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างไม่มีอคติ ย่อมเป็นหลักประกันสำหรับบุตร/บุตรีได้ในความมั่นคงสงบสุขภายในครอบครัว

^{๘๐} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๖-๑๐๗.

^{๘๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

๓.๓ หลักธรรมเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม

คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตามระเบียบ กฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญร่วมกัน เรียกว่า สังคม^{๘๒}

สังคมที่ดีและมีความปกติสุข พฤติกรรมของสมาชิกในสังคมเป็นเรื่องที่สำคัญ และถือว่าเป็นพื้นฐานของสังคมนั้น ๆ คือ สมาชิกในสังคมต้องมีความประพฤติที่เป็นปกติ สามารถควบคุมกาย วาจา หรือประพฤติตามหลักศีล ๕ เป็นอย่างน้อยดังได้นำเสนอไว้แล้ว ในการอยู่ร่วมกันและสัมพันธ์กันของสมาชิกในสังคม ความปรารถนาดีต่อกัน ช่วยเหลือกัน สงเคราะห์กันยามเดือดร้อนยังเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่จะช่วยกันสร้างสรรค์สังคมให้น่าอยู่ยิ่งขึ้น

๓.๓.๑ หลักพรหมวิหาร คือ ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม มี ๔ ประการ คือ

๑. เมตตา มีเมตตาจิต

๒. กรุณา มีกรุณาจิต

๓. มุทิตา มีมุทิตาจิต

๔. อุเบกขา มีอุเบกขาจิต^{๘๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายพรหมวิหาร ๔ ไว้ในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมว่า เป็นหลักความประพฤติที่ควรปฏิบัติต่อกันเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม เป็นข้อปฏิบัติตนโดยชอบต่อมนุษย์ และสัตว์ทั้งหลาย ด้วยจิตใจที่ยิ่งใหญ่ดุจพระพรหมคือ

(๑) เมตตา (loving-kindness) ความรัก ปรารถนาดีอยากให้มีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรี และคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า

(๒) กรุณา (compassion) ความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจปลดปล่อยบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

(๓) มุทิตา (sympathetic joy) ความยินดีมีใจพองใสบันเทิงในความอยู่ดีมีสุข ได้ดี เจริญ งอกงามยิ่งขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ

^{๘๒} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔, หน้า ๑๑๙๙.

^{๘๓} ในพระไตรปิฎกแสดงข้อความเกี่ยวกับบุคคลมีพรหมวิหาร ๔ สรุปความได้ว่า “(บุคคล)มีเมตตาจิต มีกรุณาจิต มีมุทิตาจิต มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ... ทิศที่ ๒ ... ทิศที่ ๓... ทิศที่ ๔ ... ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพศาล เป็นมหัคคตะไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่” [ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๒/๑๙๔,๓๒๗/๒๕๖., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

(๔) อุเบกขา (equanimity) ความวางใจเป็นกลาง ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา สมควรแก่เหตุ

เรียกอีกอย่างว่า อัปมัณญา ๔ (unbounded states of mind; illimitables) เพราะแผ่สม่ำเสมอโดยทั่วไปในมนุษยสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต ผู้สามารถดำรงตนในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากรุณา แต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยเพื่อรักษาธรรมไว้ นอกจากนี้ ผู้ใดมีพรหมวิหาร ผู้นั้นย่อมปฏิบัติเกื้อกูลผู้อื่นในสังคม ด้วยสังคหัตถุ เป็นต้น^{๘๔}

๓.๓.๒ สังคหัตถุ (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว) มี ๔ ประการ คือ

(๑) ทาน (การให้)

(๒) เปยยวัชชะ, ปิยวาจา (วาจาเป็นที่รัก)

(๓) อตถจริยา (การประพฤติประโยชน์)

(๔) สมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ)^{๘๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายสังคหัตถุ ๔ ไว้ในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมว่า สังคหัตถุ ๔^{๘๖} (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว) เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติคู่กับหลักพรหมวิหาร ๔ สำหรับสมาชิกของสังคมเดียวกัน ในการอยู่ร่วมกันนั้น ทุกคนต่างมีบทบาทและหน้าที่ของตน การสงเคราะห์กันและกันจึงเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้อยู่ร่วมกันได้ คือ

(๑) ทาน การให้ปัน คือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แบ่งปันสงเคราะห์ด้วยปัจจัยสี่ หรือทรัพย์สินของตลอดจนให้ความรู้ ความเข้าใจ และศิลปวิทยา

(๒) เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รัก คือ พูดอย่างสุภาพ ไพเราะ น่าฟัง พูดด้วยเหตุผล แนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ ชักจูงในทางที่ดีงาม ให้เกิดความรักสามัคคี มิได้ตรึงใครช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

(๓) อตถจริยา การประพฤติประโยชน์ คือชวนช่วยในกิจการมสาธารณประโยชน์ต่างๆ ด้วยร่างกาย รวมทั้งร่วมแก้ไขปัญหาและส่งเสริมจริยธรรม

(๔) สมานัตตตา การวางตนสม่ำเสมอ คือความเสมอดันเสมอปลายในการปฏิบัติต่อคนทั้งหลาย ร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหาเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม^{๘๗}

ในสังคาลสูตร พระพุทธเจ้ายังทรงแสดงสังคหัตถุ ๔ เป็นเรื่องของศีลสำหรับสังคมวงกว้างหรือสังคมทุกหมู่เหล่า

^{๘๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๘๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๕๕., อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๕๐-๕๑, ๒๕๖/๓๗๓., ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๘/๘๓.

^{๘๖} ศีลสารายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๐/๑๗๐-๑๗๑.

^{๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต, หน้า ๒๑.

... สังคหวัตถุ ๔ ประการนี้แล ... ช่วยอุ้มชูโลก
 เหมือนลิ่มสลักที่ยึดคุมรถซึ่งแล่นไปไว้ได้ฉะนั้น
 ถ้าไม่พึงมีธรรมเหล่านี้ มารดาหรือบิดา
 ก็ไม่พึงได้การนับถือหรือการบูชาเพราะบุตรเป็นเหตุ
 แต่เพราะบัณฑิตเล็งเห็นความสำคัญของสังคหธรรมเหล่านี้
 บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงความเป็นใหญ่ และเป็นผู้นำสรรเสริญ^{๘๘}

๓.๔ หลักธรรมเพื่อผลสำเร็จในการดำเนินชีวิตและพัฒนาชีวิตให้ถึงจุดหมาย

๓.๔.๑ หลักธรรมสู่ความเจริญรุ่งเรือง

ชีวิตที่เจริญก้าวหน้าและประสบผลสำเร็จ ทั้งด้านการศึกษา อาชีพการงาน พุทธพจน์ว่า
 ด้วยเรื่อง จักร ๔ ประการ เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก^{๘๙} คือ

๑. ปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในถิ่นที่ดี)
๒. สปัปฺริสฺสุปฺปัสสยะ (การสมาคมกับสัตบุรุษ)
๓. อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ)
๔. ปุพฺเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อน)

จักร ๔ ประการนี้ เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ เมื่อประพฤติแล้วย่อมถึงความเป็นใหญ่
 ไพบุลย์ในภคะทั้งหลายในเวลาไม่นานนัก ดุจข้าวเปลือก ทรัพย์ ยศ ชื่อเสียง และความสุขย่อม
 หลั่งไหลมาสู่ผู้อาศัยในถิ่นที่ดี ผูกไมตรีกับอริยชน สมบูรณ์ด้วยการตั้งตนไว้ชอบ ได้ทำความดีไว้ก่อน
 แล้ว^{๙๐}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายจักร ๔ ไว้ว่า เป็นธรรมนำชีวิตไปสู่ความ
 เจริญรุ่งเรือง ดุจล้อรถไปสู่ที่หมาย เป็นเครื่องช่วยให้สามารถสร้างสมความดีอื่น ๆ ทุกอย่าง และ
 ช่วยให้ประสบความเจริญก้าวหน้าในชีวิต บรรลุความงอกงามไพบุลย์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พหุการ
 ธรรม^{๙๑} คือ

(๑) ปฏิรูปเทสวาสะ การมีบุคคลและสิ่งแวดล้อมที่เอื้ออำนวยการศึกษา และพัฒนาชีวิต
 ให้ดำเนินสู่ความเจริญก้าวหน้า สร้างเสริมความดีงาม

(๒) สปัปฺริสฺสุปฺปัสสยะ การเสวนากับสัตตบุรุษ คบหาบุคคลผู้ทรงคุณ ผู้รู้ ที่จะเกื้อกูลการ
 แสวงหาความรู้สู่ความเจริญงอกงามในธรรม

^{๘๘} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๕๐-๕๑.

^{๘๙} ศิขารายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๕.

^{๙๐} ศิขารายละเอียดใน วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐.

^{๙๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๔.

(๓) อุตตสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ ดำรงมั่นในธรรม ตั้งเป้าหมายชีวิตและการงาน
แน่วแน่ในการดำเนินชีวิตสู่จุดหมายที่ถูกต้องและดีงาม

(๔) ปุพเพตปญญาตา ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อน เตรียมพร้อมสติปัญญา ความถนัด
คุณสมบัติต่าง ๆ ศึกษาหาความรู้ ปรับปรุง เสริมสร้างความชำนาญ เมื่อยามมีเหตุก็เป็นผู้พร้อมก้าว
ไปสู่ความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป^{๙๒}

๓.๔.๒ หลักธรรมนำสู่ความสำเร็จ

เมื่อจะจัดการกิจการต่าง ๆ ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ยังต้องอาศัยหลักอิทธิบาท ๔ อัน
ประกอบด้วย

(๑) ฉันทะ ความพอใจ คือมีใจรักและพอใจในสิ่งที่จะทำ และปรารถนาผลสำเร็จที่ดียิ่ง ๆ
ขึ้นไป

(๒) วิริยะ ความเพียร คือขยันหมั่นทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน ไม่ท้อถอย

(๓) จิตตะ เอาจิตฝึกฝน คือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยใจให้
ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย อุทิศทั้งตัวและใจให้สิ่งที่ทำอยู่

(๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง คือใช้ปัญญาพิจารณาอย่างใช้เหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่ง
หย่อนในสิ่งที่ทำ มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีปรับปรุงแก้ไข เป็นต้น^{๙๓}

หลักธรรมทั้ง ๒ ชุดนี้คือ จักร ๔ และอิทธิบาท ๔ เป็นธรรมที่เมื่อปฏิบัติคู่กันไปแล้ว
ผู้ปฏิบัติย่อมหวังผลสำเร็จในการดำเนินชีวิตได้อย่างแน่นอน

๓.๔.๓ ไม่ประมาทมัธยเมจนตกเป็นทาสของโลกและชีวิต บุคคลมีสติ รู้จักมอง
พิจารณา วางตัววางใจต่อความจริงที่อยู่คู่โลก ย่อมหมุนไปตามโลก และโลกก็หมุนไปตามโลกธรรม ๘
ประการนี้ ไม่มียกเว้น ลภ เสื่อมลภ ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ ฝ่ายอริยธรรม (ธรรม
ที่ไม่นำปรารถนา) คือ ลภ ยศ สรรเสริญ สุข และฝ่ายอนิยธรรม (ธรรมที่ไม่นำปรารถนา)
คือ เสื่อมลภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ ธรรมเหล่านี้ล้วนไม่เที่ยง ไม่นั่นคง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ผู้
ไม่ได้ศึกษาย่อมประกอบด้วยความยินดีและความยินร้าย ปล่อยให้โลกธรรมเข้าย่ำยีจิต ไม่พ้นความ
ทุกข์เศร้าโศกได้ ส่วนในผู้มีปัญญาดี มีสติ ย่อมพิจารณาเห็นจริงตามนั้น จึงไม่มีความยินดียินร้าย ไม่มี
ความเศร้าโศก เพราะรู้แจ้งโดยถูกต้อง^{๙๔}

^{๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมบุญชีวิต, หน้า ๓๕.

^{๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๐.

^{๙๔} ศึกษารายละเอียดใน อัง.อรรถก. ๒๓/๕-๖/๒๐๒-๒๐๖.

พุทธพจน์แสดงฐานะ^{๙๕}ที่แม่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกนี้ไม่พึงได้ ๕ ประการ คือ

- (๑) ขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา^{๙๖} อย่าแก่
- (๒) ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา อย่าเจ็บไข้
- (๓) ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา อย่าตาย
- (๔) ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา อย่าสิ้นไป
- (๕) ขอสิ่งที่มีความฉิบหายเป็นธรรมดา อย่าฉิบหาย^{๙๗}

นอกจากนี้ ฐานะ ๕ ประการที่สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต ต้องพิจารณาอยู่เนื่อง ๆ คือ

(๑) เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ เพื่อละหรือบรรเทาความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว

(๒) เรามีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้ เพื่อละหรือบรรเทาความมัวเมาในความแข็งแรงมีสุขภาพดี ไม่มีโรค

(๓) เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ เพื่อละหรือบรรเทาความมัวเมาในชีวิต

(๔) เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น เพื่อละหรือบรรเทาความยึดติดผูกพันในของรักของชอบใจทั้งหลาย

(๕) เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น เพื่อละหรือบรรเทาความทุจริตทั้งหลายโดยตรง^{๙๘}

๓.๔.๔ การพัฒนาชีวิตให้ถึงจุดหมายตามหลักการพระพุทธศาสนา

จุดหมายหรือความหมายของการดำเนินชีวิตในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า อตถะ หรือ อรรถ ๓ คือ ทิฏฐัมมิกประโยชน์ สัมปรายิกประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์^{๙๙}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบาย อตถะ หรือ อรรถ ๓ ไว้ในหนังสือ พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม ว่า

^{๙๕} ฐานะ ในที่นี้หมายถึงเหตุ [อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๘/๒๖].

^{๙๖} ธรรมดา ในที่นี้หมายถึงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นเอง คำนี้มุ่งแสดงกฎแห่งเหตุผล [อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒/๓๑๘].

^{๙๗} ศึกษารายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๘/๗๘-๘๑.

^{๙๘} ศึกษารายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙-๑๐๑.

^{๙๙} ชุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๒๗๔.

- (๑) ทิฏฐธัมมิกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในโลกนี้, ประโยชน์ขั้นต้น)
- (๒) สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์เบื้องต้น, ประโยชน์ในภพหน้า, ประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไป)
- (๓) ปรมัตถะ (ประโยชน์สูงสุด, จุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน)^{๑๐๐}

ในพระสูตรมักแสดงเฉพาะข้อ ๑ และ ๒ โดยให้ข้อ ๒ มีความหมายครอบคลุมถึงข้อ ๓

ด้วย เช่น

บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญ

ความไม่ประมาทในการทำบุญ

บัณฑิตผู้ไม่ประมาทย่อมบรรลุประโยชน์ทั้งสอง

ธีรชนท่านเรียกว่า บัณฑิต

เพราะยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือ

ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภพหน้า^{๑๐๑}

ในพระสูตรบางแห่งก็แสดงถึงปรมัตถะไว้ต่างหาก เช่น “ผู้มีปัญญาลึกซึ้ง เป็นปราชญ์ฉลาดในทางและมีใช้ทาง บรรลุประโยชน์สูงสุด เราเรียกว่า พราหมณ์”^{๑๐๒}

นอกจากนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ยังอธิบายไว้ในหนังสือธรรมานุญชีวิต ว่า

ขั้นที่ ๑ ทิฏฐธัมมิกัตถะ จุดหมายขั้นตาเห็น หรือ ประโยชน์ปัจจุบัน คือการมีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค มีอาชีพสุจริต มีรายได้ สามารถพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ มีสถานภาพเป็นที่ยอมรับในสังคม ครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าเชื่อถือ โดยใช้ให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่น

ขั้นที่ ๒ สัมปรายิกัตถะ จุดหมายขั้นเลียดาเห็น หรือประโยชน์เบื้องต้น คือ มีศรัทธาที่ยังให้เกิดความสุขใจ อบอุ่นซาบซึ้ง ไม่อ้างว้างเลื่อนลอย มีหลักความสุจริตยึดเหนี่ยวใจให้เข้มแข็ง ภูมิใจในชีวิตสะอาดที่ได้ประพฤติไว้ดีงามแล้ว รู้สึกภูมิใจในคุณค่าที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมาด้วยน้ำใจที่เสียสละ เต็มไปด้วยความกล้ากล้า มั่นใจที่จะแก้ไขปัญหา นำชีวิตและภารกิจไปได้ด้วยปัญญา และเพราะได้ทำไว้แต่กรรมดี จึงมีความโล่งจิตมั่นใจ เป็นหลักประกันภาพใหม่

ขั้นที่ ๓ ปรมัตถะ จุดหมายสูงสุด หรือ ประโยชน์อย่างยิ่ง คือ มีใจเกษมศานต์มั่นคง แม้ถูกโลกธรรมกระทบ ต้องพบกับความผันผวนปรวนแปร ก็ไม่หวั่นไหว มีจิตโล่งโปร่งเบาเป็นอิสระ ไม่ถูกความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิตใจให้ผิดหวังโศกเศร้า มีความสุขสดชื่น เบิกบานใจ ผ่องใส ไร้ทุกข์ ไม่

^{๑๐๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๐.

^{๑๐๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๒., ชุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๖๘.

^{๑๐๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐๓/๑๖๐., ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๓๓/๖๕๐.

ขุนมัวเศร้าหมอง อย่างแท้จริง เพราะเป็นอยู่ด้วยปัญญา รู้เท่าทันและทำการตรงตามเหตุปัจจัย ชีวิตจึงหมดจดสดใส^{๑๐๓}

และอรรถะทั้ง ๓ ขั้นนี้ พึงปฏิบัติให้สำเร็จครบทั้ง ๓ ด้าน ดังนี้

ด้านที่ ๑ อัตตัตถะ ประโยชน์ตน หรือจุดหมายเพื่อตน คือ ประโยชน์ ๓ ขั้นข้างต้น พึงทำให้เกิดกับตัวเอง คือพัฒนาชีวิตของตนให้ได้ถึง

ด้านที่ ๒ ปรัตถะ ประโยชน์ผู้อื่น หรือจุดหมายเพื่อผู้อื่น คือ ประโยชน์ ๓ ขั้นข้างต้น ที่เราได้ลุล่วงแล้ว พึงช่วยเหลือแนะนำสนับสนุนให้เพื่อนมนุษย์ได้นำไปพัฒนาชีวิตจนเข้าถึงตามลำดับ

ด้านที่ ๓ อุภยัตถะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจุดหมายร่วมกัน คือ ชุมชนหรือสังคมร่วมมือร่วมใจกัน รวมทั้งสภาพแวดล้อมและปัจจัยต่าง ๆ เพื่อก้าวให้ถึงประโยชน์ ๓ ขั้นข้างต้น อันจะนำประโยชน์สุขร่วมกันทั้งตนและผู้อื่น แผลขยายออกไปในวงกว้าง เป็นพลังที่สร้างสรรค์ความเจริญงอกงามในการปฏิบัติ และอาจบรรลุถึงปรมาตถ์คือ ประโยชน์สูงสุดได้^{๑๐๔}

๓.๕ สรุป

มนุษย์รับรู้และเรียนรู้จากปัจจัยแวดล้อมภายนอก โดยอาศัยความสัมพันธ์กับปัจจัยภายในตนเอง เป็นกระบวนการที่เกิดตลอดเวลาและตลอดชีวิต พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญกับการศึกษาอย่างมาก เพราะบุคคลจะพัฒนาชีวิตได้ก็ด้วยอาศัยการศึกษา ระบบการศึกษาในพระพุทธศาสนาจึงมีลักษณะที่มุ่งพัฒนาชีวิตทั้งภายนอกและภายในไปพร้อมกัน แบ่งออกเป็น ๓ ด้าน ภายนอกโดยสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมผ่านพฤติกรรมการแสดงออกทางกาย วาจา ที่จะทำให้อยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมแวดล้อมต่าง ๆ ได้เป็นปกติอย่างมีศีล ภายในซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ และตอบสนองต่อปัจจัยจากภายนอก เป็นขั้นตอนการกลั่นกรองความนึกคิดที่จะให้เลือกพฤติกรรมเพื่อแสดงออกทางกาย วาจา โดยการทำงานร่วมกันของสมาธิ และปัญญา เรียกว่าไตรสิกขา ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบที่ฝึกปฏิบัติการพัฒนาทำที่ต่อสิ่งแวดล้อมทั้งบุคคล สัตว์ สังคม และธรรมชาติแวดล้อมที่สมบูรณ์ที่สุด

กระบวนการศึกษาตามหลักไตรสิกขานี้ จะดำเนินไปได้อย่างมีคุณภาพ หรือถูกต้องได้นั้น ต้องอาศัยทฤษฎีที่เป็นสัมมาทฤษฎี โดยปัจจัยที่จะให้เกิดสัมมาทฤษฎีนี้ ประกอบด้วยปัจจัยภายนอกคือ ปรโตโมหะที่ดี และปัจจัยภายในคือ โยนิโสมนสิการ ผลที่ได้จะปรากฏเป็นความมีอิสรภาพในการดำเนินชีวิตทั้งเพื่อตนเอง และเผื่อแผ่ไปถึงผู้อื่นด้วย คือหมายรวมไปถึงทั้งครอบครัว และสังคม เมื่อมีความเพียรพยายามประพฤติปฏิบัติอย่างไม่ท้อถอยเหน็ดเหนื่อย ย่อมบรรลุถึงผลสำเร็จในการดำเนินชีวิตและสามารถพัฒนาชีวิตให้ถึงจุดหมายยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้

^{๑๐๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมมญูชีวิต**, หน้า ๘-๙.

^{๑๐๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมมญูชีวิต**, หน้า ๙.

ในการพัฒนาครอบครัวซึ่งเป็นสถาบันพื้นฐานของสังคมที่สำคัญที่สุด ต้องอาศัยหลักทศ ๖ ซึ่งแสดงถึงหน้าที่ต่อกันของสมาชิกในครอบครัว การมีบ้านที่สมบูรณ์ก็ต้องอาศัยปัจจัยพื้นฐานตามหลักธรรมการดำเนินชีวิตสำหรับคฤหัสถ์ผู้อยู่ครองเรือน ที่เรียกว่า คหบดีสุข ประกอบกับหลักฆราวาสธรรมเพื่อการครองชีวิตที่ราบรื่น

สำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม นอกจากสมาชิกในสังคมเป็นผู้ประพฤติตามหลักศีล ๕ แล้ว หลักพรหมวิหาร และสังคหวัตถุ ถือเป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติคู่กันสำหรับการอยู่ร่วมกันของสมาชิกในสังคมเดียวกัน

บุคคลผู้ปรารถนาความสำเร็จในการดำเนินชีวิต นอกจากจะเตรียมพร้อมเพื่อความสำเร็จตามหลักจักร ๔ แล้ว ยังต้องอาศัยการปฏิบัติงานตามหลักอิทธิบาท ๔ ควบคู่กันไป เช่นนี้ย่อมบรรลุความสำเร็จในการดำเนินชีวิตยิ่ง ๆ ขึ้นไป

อย่างไรก็ตาม บุคคลพึงรู้เท่าทันธรรมดาของโลกและชีวิต ดังนั้น หลักโลกธรรม ๘ ประการ ฐานะ ๕ ประการที่ใคร ๆ ไม่พึงได้ และฐานะ ๕ ประการที่ควรพิจารณาอยู่เนื่อง ๆ ล้วนเป็นไปเพื่อความไม่ประมาท ไม่หลงมัวเมาในชีวิต

จุดหมายของการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาเพื่อบรรลุประโยชน์ ๓ ชั้น คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์เบื้องหน้า และประโยชน์สูงสุด และให้เป็นไปใน ๓ ด้าน คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย